

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-109>

УДК 159.9+316:2-1

Москальчук М.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТОЛЕРАНТНІСТЬ В ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ СЕРЖА МОСКОВИЧІ

Анотація. В статті розглянуто ідеї французького психолога Сержа Московичі, його погляди на проблеми походження релігії, як соціально так і психологічно. Проаналізовано ряд визначень поняття релігії; дано розуміння С. Московичі психології релігії та соціології релігії; досліджено визначення вченим соціального уявлення. Було встановлено С. Московичі, що релігія – це умова життя в суспільстві, уявлення та практика. Проаналізовано тлумачення вченим релігійної людини, основними характеристиками вважаються – дотримання заборони контакту до мирських речей і заборона торкання до самої релігійної людини. За визначенням С. Московичі, людина, за своєю сутністю є колективною, саме з цієї колективної характеристики і виникає релігія. Колективні прояви ще в давні часи, коли спільне життя в племенах об'єднувало людей для виконання певних релігійних ритуалів, тим самим вони підкріплювали свою приналежність до певної групи.

Ключові слова: С. Московичі, психологія релігії, соціологія релігії, релігія, ритуал, толерантність.

Moskalchuk Maryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

TOLERANCE IN PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY OF RELIGION IN THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF SERGE MOSKOVICHI

Summary. In the article was considered is ideas of french psychologist Serge Moskovichi, his views on the problems of origin religion as sociologically so and psychologically. A number of definitions of the concept of religion have been analyzed; understanding of Serge Moskovichi psychology of religion and sociology of religion; it was investigated of scientist the social imagination, from which it follows that it includes knowledge and beliefs; it was traced how being in a collective influences a person's definition of the meaning of life and his awareness; it was outlined is a general factors, who helps the human stay in the group, a special attention was focused on the collective consciousness, division of labor and compulsion. It was installed what from S. Moskovichi, religion is the living conditions in society, idea and practice. It was analyzed interpretation the scientist of religion human, in which among other characteristics, is general are considered adherence to the prohibition of contact with worldly things and the prohibition of touching the itself religious person. By definition S. Moskovichi, a human, is a collective, it is from this collective characteristic that religion arises. It was installed, what the social basis of religion by the scientist's definition, characterizes the idea of creating a church, through which people come together for the sake of a particular shrine to which they are treated with respect; the psychological basis of religion is the grouping in which people have shared emotions, experiences and feelings. These collective manifestations it was in the ancient times, when common life in the tribes is united peoples for implementation certain religious rituals, thus, they reinforced their belonging to a certain group, which confirmed their shared emotions and feelings. In accordance, S. Moskovichi, the considering religion as psychological phenomenon, the characterize his as fact, who can to lead to the obsession or excitement, this is mean, what a human can go out for mental and physical boundaries and to move to a completely different level of existence.

Keywords: S. Moskovichi, psychology of religion, sociology of religion, religion, rituals, tolerance.

Постановка проблеми. З розвитком та впливом науки на повсякденне життя і з тим, що у своїй сфері вона спирається виключно на раціональні та емпіричні факти, науковців не полишає інтерес до релігійної (духовної) сфери людей, а саме – звідки вона бере свій початок і чому в сучасних умовах стрімкого поширення новітніх наукових технологій, не втрачає своїх позицій такий значний вплив, який має релігія на свідомість людей і на їхнє життя. Це стало приводом того, що вчені з різних галузей наук почали досліджувати релігійну сферу, в результаті виникають нові міждисциплінарні науки, серед яких є психологія релігії та соціологія релігії.

Дане дослідження присвячено актуальній темі яка стосується аналізу та визначення проблематики джерел та сутності релігії. На основі наукової спадщини сучасного французького психолога та представника соціальної психології Сержа Московичі (1925-2014), буде розглянуто й проаналізовано внесок вченого у розвиток не

тільки таких наук, як психологія та соціологія, а й таких наук як – соціологія релігії та психологія релігії, що дасть можливість дослідити проблему походження релігії на соціально-психологічній основі. У цьому контексті дослідження наукової спадщини С. Московичі дає нам підстави для подальшого вивчення даної проблематики та знаходження нових висновків, які стосуються природи релігії та релігійної свідомості.

Аналіз публікацій. Основи розробки психологічної природи релігії були закладені такими вченими, як Е. Старбек, С. Холл. На їхню думку, релігія має вплив на психологію людини в підлітковому віці, саме в цей період дитина є дуже вразливою і вважає себе недосконалою, що спонукає звертатись за допомогою до релігії. Також психологію релігії досліджували – Дж. Коу, Дж. Леуба, Дж. Пратта та ін. Значний вклад в психологічну основу релігії зробили – Е. Бутру, У. Джеймс, П. Жане, Т. Рібо, П. Ріше, Т. Флурнуа, Д. Фрезера, Ж. Шарко. Принагідно зазна-

чимо, З. Фройд вважав, що релігія бере свій початок від «Едипового комплексу», К. Юнг визнавав, що існує не тільки «індивідуальне безсвідоме», а й «колективне безсвідоме». Такі вчені, як Р. Ассаджолі, С. Гроф, Дж. Лілл, К. Роджерс, В. Франкл та ін. вважали, що в релігії людина здатна знайти допомогу. В радянський період дослідженням психології релігії займалися І. Букіна, Н. Віснап, К. Платонов, М. Попова, Д. Угринович та ін., в сучасній вітчизняній релігієзнавчій науці до вчених в області психології релігії належать – О. Карагодіна, В. Лубський, В. Москалець, О. Предко, Є. Рязанова, О. Сарашін, А. Сафронов та ін. Наразі, А. Геворкян, Е. Мелетинський, В. Попов, В. Сторчак вказували на безсвідомий початок, який існує в психіці людини та суспільства.

Досить інтенсивно в різні проміжки часу розробляються проблеми соціальної природи в релігії. Цій темі присвятили свої наукові розробки Р. Маретт, Р. Кодрінгтон, Л. Леві-Брюль, Е. Тейлор, Дж. Фрейзер та ін., в яких переважала думка про те, що релігія бере свій початок з ранніх форм релігії. Функції релігії в суспільстві досліджували М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін., цим вченим належала думка, що релігія визначається через поняття «священне», за допомогою якого люди об'єднуються в групи на основі віри. Релігійність на основі порівняння та методу індукції вивчали Е. Богардус, Г. Беккер, Г. Ле Бра, Б. Малиновський, Р. Нібур, А.Р. Рэдкліфф-Браун та ін. Такі вчені як – С. Аквавіва, П. Бергер, Х. Кокс, Г. Ленскі, Д. Мартін, Т. О'Ді, М. Шпрінгас розуміли релігію на основі секуляризації. Сучасні дослідження соціології релігії ґрунтуються на ідеї постсекулярності, релігійного плюралізму, представником якого є соціолог Д. Ерв'є-Леже. До кола вітчизняних науковців і вчених, які розробляли проблему соціології релігії належать – Н. Дудар, В. Єленський, М. Ковалевський, О. Кузьмова, В. Мельник, А. Панков, М. Парашевін, С. Сальнікова, Г. Серєда, П. Сорочкін, Л. Шангіна та ін. Як бачимо в сучасній науковій літературі є чимало праць присвячених проблемам толерантності, психології релігії та соціології релігії, однак наукові пошуки С. Московичі з цієї проблематики не стали предметом окремого ґрунтового дослідження, тому потребують подальшого комплексного аналізу та глибокого і всебічного осмислення.

Мета статті. На основі осмислення творчої спадщини С. Московичі, розкрити первинну природу та сутність релігії. Основуючись на психологічних та соціологічних факторах, з'ясувати чи можливо за допомогою цих двох феноменів досягти толерантного ставлення людей один до одного.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду соціально-психологічних ідей С. Московичі, проаналізуємо деякі з визначень феномену релігії та покажемо розуміння цього феномену такими науками, як психологія релігії та соціологія релігії.

Результати теоретичного аналізу літератури свідчать про існування різних підходів визначення релігії. Майже кожен науковець, хто досліджує феномен релігії намагається дати її визначення. Наприклад, у філософському словнику (під редакцією В.І. Шинкарука) релігія визначається, як «духовний феномен, який виражає віру люди-

ни в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ» [1, с. 545]. В іншому філософському словнику під релігією розуміється «світгляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), який базується на вірі в існування (одного чи декількох) богів, «священного», тобто того чи іншого різновиду надприродного» [2, с. 576]. Відомий вітчизняний вчений А. Колодний зазначив, що релігія – це надто складне суспільне явище, вона є однією з форм суспільної свідомості й водночас є і «світглядом, і суспільно-історичним феноменом, і складовою культурного життя, й елементом суспільної надбудови. Вона має індивідуальний і суспільний рівні свого вияву, існує у величезному спектрі конфесій» [3]. Не менш відомий вчений-релігієзнавець І. Яблоков, охарактеризував релігію, як сферу духовного життя суспільства, групи, індивіда, як спосіб практично-духовного освоєння світу й область духовного виробництва [4, с. 46]. Загалом, зазначимо, що розв'язання проблеми визначення релігії є досить складним і суперечливим завданням, для вирішення якого вченим необхідно з'ясувати, що є релігією, а що не є релігією. Як зазначав А. Колодний, визначити релігію – це не просто зафіксувати в системі понять сутність цього духовного явища, необхідно виявити його аксіологічний статус. Визначення релігії – це велике евристичне значення, яке допомагає осмислити сучасні релігійні явища і процеси [3].

В даному аспекті зазначимо, що вивчення феномену релігії відбувається в межах різних наукових дисциплін, одна з яких є соціологія релігії. Тут також існує багато визначень, наприклад, В. Гараджа визначає соціологію релігії, як емпіричну науку, «яка базується на фактах, тобто на соціальній дійсності, яку можна побачити та зафіксувати. Таким чином, для соціолога, релігія – це сукупність поведінкових актів індивідів та груп, вербальних дій людей і продуктів їхньої діяльності (матеріальна та духовна), тобто те, що роблять, що висловлюють і думають, їх думки, та що ними зроблено, досягнуто, реалізовано в цій їхній діяльності» [5, с. 8]. За визначенням І. Яблокова, соціологія релігії – це наука, яка вивчає суспільні основи релігії, суспільні закони, за якими вона існує, розвивається і функціонує, а також визначає місце, функції та роль, які вона займає і виконує в суспільстві, на які здатна впливати релігія. Що ж стосовно психології релігії, І. Яблоков зазначав, що вона вивчає сукупність психологічних явищ, які пов'язані з релігією та релігійністю. Психологія досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ суспільної, групової та індивідуальної психології (це можуть бути: потреби, почуття, настрої, традиції і т.п.), а також «зміст, структуру, направленість цих явищ, їх місце та роль в релігійному комплексі та вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, груп, особистостей» [4, с. 6].

Зазначимо, що соціально-психологічні ідеї С. Московичі мали значний вплив на визначення феномену релігії й таких наук, як соціологія релігії та психологія релігії. Загалом, С. Московичі вважається багатоплановою постаттю в сучасній гуманітарній думці, більшість його ранніх творів

написані в жанрі соціально-філософських і історико-філософських есе, серед них «Досвід руху. Жан-Батист Бальзани, учень і критик Галілея» (1967); «Суспільство проти природи» (1972); «Люди дикі і люди домашні» (1974) та багато інших.

Будучи не тільки філософом, а й представником соціальної психології, С. Московичі намагається розкрити походження релігії через соціальну і психологічну сфери. Починаючи з дослідження соціального фактору, вченого бентежить питання: «Що відбувається з кожним з нас, коли ми соціалізуємо?» Цей процес він пояснює тим, що люди поступово навчаються розуміти дії та ситуації, які відбуваються всередині культури, саме тоді й розкривається їхня здатність узгоджувати власну діяльність з діяльністю інших членів культурної групи, а також вміння передавати ці культурні значення тим, хто з ними пов'язаний. З цього слідує, що значення подій не створюються індивідом, вони лише культурно й спільно використовуються, як соціальні уявлення [6].

Переважає більшість вчених при розв'язанні питання появи соціальних уявлень пов'язують їх з більшістю (тут мається на увазі, що думки та ідеї більшості впливають на меншість), тоді як С. Московичі переконаний у ефекті впливу меншин (тобто, думки невеликої групи людей впливають на думки більшості). Він зазначає, що соціальні уявлення – це знання та вірування, які виникли в повсякденній комунікації, й які мають відповідну структуру. Тоді, як завданням теорії соціальних уявлень полягає у визначенні того, яким чином виникають і будуються концептуальні схеми, як формується система значень і особистісних смислів суб'єкта в ході соціальних інтеракцій. «Уявлення можна розглядати як форму соціальної реконструкції реальності з особливою мовою, логікою і структурою імплікацій, саме ж поняття, що міститься в уявленнях, можна отримувати з натуралізації квазіфізичної форми існування, яка дозволяє їм бути конституючим чинником соціальної реальності» [6, с. 38–39]. Тут мова йде про своєрідну онтологію здорового глузду, який обмежує «свій» простір індивіда. Отже, коли людина стає частиною колективу у неї утворюються соціальні уявлення, з чого слідує, що і соціалізація, і соціальні уявлення є соціальним процесом. За визначенням С. Московичі, соціальний процес – це процес когнітивного освоєння дійсності, в якому об'єкти та індивіди пізнаються і диференціюються на основі моделей попереднього досвіду. Таким чином, група, в якій існують уявлення, є «не просто моральним авторитетом, який розпоряджається життям своїх членів, це є джерело життя. Від неї йде тепло, яке зігріває та живить серця, відкриває їх до співчуття, розтоплює егоїзм» [6, с. 38–40].

Звернемо увагу на те, яку характеристику дає С. Московичі такому поняттю, як колектив. Існуючи в групі та взаємодіючи з іншими людьми, кожен індивід відчуває на собі певні зміни, які спричинені його перебуванням в колективі, з якого він отримує додаткову енергію та усвідомленість того, що зобов'язаний бути до кінця свого існування разом із групою тому, що без групи людина залишиться без енергії та сенсу життя. С. Московичі виокремлює два фактори, які здатні тримати людей разом у групі, перший з них це – колективна

свідомість, яка складається із почуттів та переконань, які поділяються спільнотою, і які передаються від одного покоління до іншого, закарбовуються в пам'яті, мові й різних видах творчості. Таку свідомість можна розпізнати за традиціями (через приписи, заборони), а також в реакціях на поправлення суспільних чи релігійних норм. Другим фактором є розділення праці, яке здійснюється за статевою ознакою на чоловіків та жінок. Наприклад, для того щоб мати дітей, потрібен союз доповнюючих та приваблюючих один одного партнерів, кожен з яких виконує свою функцію: жінки займаються збиральництвом, вирощують рослини, присвячують себе домашнім турботам, а чоловіки полюють, ловлять рибу, ходять на війну тощо. Таким чином, все починається з зазначеної моделі й продовжується у розділенні за віком, професією й т.п., і з кожним разом можливість діяльності й кількість зв'язків у суспільстві збільшується. Саме таке розділення, зазначає С. Московичі, спонукає людей до отримання різних, подекуди паралельних якостей, в наслідок чого, щоб жити вони змушені не тільки творити та думати однаково, вони поступово стають залежними один від одного [6, с. 335].

С. Московичі зауважує, що людина за своєю природою є соціальною, тому всі її дії та ідеї носять соціальний характер. Суспільство, пояснює вчений, це велика кількість індивідів, в якому відбувається об'єднання за певною домовленістю, і ця домовленість пов'язує людей між собою, в ньому ж можуть проявляється панування людини над людиною і т.п. Ці та інші характеристики і допомагають зрозуміти соціальну природу релігії. Втім, вважає С. Московичі, існує ще одна риса, завдяки якій люди тримаються в групі, і яка допомагає пояснити соціальну основу релігії. Такою рисою є примушення, воно існує в будь-яких стосунках: в прийнятті певного рішення, в стосунках з керівництвом, яке намагається нав'язати свій вибір; примус існує і в близьких стосунках: між закоханими, між батьками та дітьми, та навіть між друзями. Ідея примусу містить у собі поняття зобов'язання, яке може нав'язуватися нам іншими, також ми можемо нав'язувати його самі собі. Таким чином, примус набуває соціального характеру. В даному контексті С. Московичі намагається показати, що необхідно робити і чого не слід робити. Він пояснює, що різниця між фізичним і соціальним примусом полягає в тому, що перший тільки примушує, а другий наказує та забороняє: «ти повинен», «я повинен», таким чином суспільство стає моральним. У цьому випадку, зазначає С. Московичі, релігія стає синонімом такого тиску, як «ти повинен», «я повинен». Загалом, релігія складається з того, в що не можливо повірити – це слова, жести і т.п., а також з таких речей, як кінець світу, воскресіння мертвих, союз з небесами, які разом з тим, змушують вірити в абсурд і невлімові сили. «Вони наочно показують нам могутність існуючих між ними зв'язків та підвищують їх міцність, – це відкрита рана релігії, але в той же час і бальзам, який заживлює її» [6, с. 340].

Таким чином, за визначенням С. Московичі, релігія – це умова життя в суспільстві, це сукупність уявлень та практик, які створюють світовий порядок і дозволяють репродукувати

та підтримувати нормальний плин життя. Саме релігія дає індивідам можливість жити разом та усвідомлювати себе спільнотою. В релігійній спільноті присутня символічна форма комунікації та взаємодопомоги, вона не тільки об'єднує людей між собою, а ще й моделює їхню колективну особистість [6, с. 59–62].

С. Московичі вважав, для того щоб визначити соціальну природу релігії, необхідно з'ясувати, що характеризує релігійну людину. Живучи в релігійному суспільстві, зазначає він, люди дотримуються певних заборон, приписів і правил, які розповсюджуються й на їхнє повсякденне, нерелігійне життя. Серед таких заборон С. Московичі пропонує звернути увагу на заборону контакту. Заборона контакту є універсальною, вона стосується певних об'єктів і особистостей, які вважаються нечистими (страх стати нечистим). Тут заборона контакту є первинною, а саме табу та всі інші заборони, є лише випадковим. З цього слідує принцип – мирське не повинно торкатися священного. С. Московичі на прикладі показує, як діють такі заборони. Будь-яка порча через об'єкт або істоту, буде вважатися нечистою і визнана серйозним зазіханням і блюзнірським порушенням порядку. Прикладом таких відношень стає людина, якої не можна торкатися (це можуть бути критичні дні у жінок, хвороба); також не можна торкатися сторонньої людини, яка не відноситься до племені чи клану, вождів, особистостей і людей, які мають надзвичайні здібності [6, с. 62–63]. Всі ці заборони, зазначає С. Московичі, мають спільний характер з дуалістичністю людської природи (опозиція душі та тіла, безсмертного та смертного, душі мислячої та душі рослинної і т.п.), перші з яких розуміються як чисті та ідеальні й такі, що панують над іншими. Така дуалістичність, підкреслює вчений, набуває релігійного характеру, в якому простежується протиставлення двох класів речей і сил, одні з яких можна назвати – священними, інші – мирськими, де перші викликають повагу та навіть страх. Щоб потрапити із світу мирського до світу священного, людина повинна пройти певні ритуали очищення або ініціації. Отже, за визначенням С. Московичі, релігійна людина, це та людина якої не можна торкатись, до неї не можна наближатись тому, що вона є представником певної релігійної групи і символом священного, вона несе в собі щось таємниче для мирського світу [6, с. 63].

З наведеного слідує, що дії або вірування стають релігійними завдяки протиставленню священного та мирського, а об'єкти та уявлення, які мають характеристику священного, перевершують об'єкти та поняття мирські. Такі священні об'єкти мають значно більший вплив на людей, які їм поклоняються та приносять пожертви (це можуть бути, як матеріальні блага так і саме життя). Інколи можна спостерігати, як люди зневажливо ставляться до таких жертв, обертаючи свій гнів проти ідолів, які не допомогли їм уникнути нещастя. Однак, це не завжди зупиняє людину, вона продовжує вірити та поклонятись. Таким чином, зауважує С. Московичі, такі дії показують, що «священне втілюється в колективній свідомості, воно представлене реальним та видимим, іншими словами, це є творінням священного, яке матеріалізоване в діях, формулах або пред-

метах. Чим більша згуртованість спільноти, тим сильніша близькість її членів один з одним, тим яскравіше виражено протиріччя між священним та мирським, між віруваннями та практикою. Релігійний вплив, який при цьому виникає буде впливати на кожного, перешкоджаючи змішуванню релігійності з повсякденністю та порушуванню меж. Таким чином, заборона буде поширюватися, укорінившись розрізненням між двома світами, які взаємно виключають один одного» [6, с. 63–64].

Таким чином, релігія та її форма – священні, вони формують в колективі заборони і табу. Втім, зауважує С. Московичі, релігію, як соціальний феномен (з рядом певних заборон), характеризує також ідея Церкви. Релігія не може існувати без Церкви, адже релігія завжди передбачає спільноту віруючих, які розділяють її кредо та виконують її ритуали. Отже, виходячи з ідеї Церкви, релігія виступає внутрішньо пов'язаною системою вірувань і дій, які відносяться до проявів священного та певних заборон у віруваннях і діях, які об'єднані в одну моральну спільноту під назвою – Церква. «Головне для Церкви, – зазначає С. Московичі, – це об'єднати людей навколо однієї святині. Надаючи силу, тим самим вона забороняє контакт, огорожує фізичними та психологічними бар'єрами певну спільноту» [6, с. 65–66]. Наведене свідчить про те, що С. Московичі не уявляє існування суспільства без релігії, будучи соціальним психологом він, ґрунтуючись на соціально-психічних дослідженнях, пояснює соціальну основу релігії.

Таким чином, ми з'ясували, як С. Московичі розуміє соціальну основу релігії, надалі проаналізуємо, як він визначає психологічну основу релігії. Для початку зазначимо, що спершу вчений визначає, що є маса та якою є її психологія. Психологічно, пояснює С. Московичі, маса – це не скупчення людей в одному місці, це людська сукупність, яку об'єднує психічна спільність. На відміну від індивіда, який діє свідомо, маса (юрба) діє не усвідомлено, це пояснюється тим, що свідомість – індивідуальна, а несвідоме – колективне. Також маса потребує підтримки вождя. Для того, щоб встановити, що являє собою психологія релігії, необхідно з'ясувати, по-перше, чому боги мають такий великий вплив на людей, і чому люди здатні на самопожертви заради них; по-друге, звідки береться такий вплив безособистісних сил і культів. Тільки зв'язок кожної людини із спільнотою (на основі чого виникає психологія мас), допоможе зрозуміти вирішення цих питань. Пояснюючи психологію мас, С. Московичі слідує за Е. Дюркгаймом, який вважав, що самотня людина, яка живе ізольовано від інших людей не спроможна діяти і мислити розсудливо. Тільки та людина, яка живе в колективі здатна по-справжньому жити, діяти й мислити [7]. Це ж відбувається з психологічною основою релігії. Ізольованому індивіду не вистачає життєвої енергії, така людина слідує навичкам, стає кволою, малорухливою, уподібнюється неврас-теніку, якого супроводжують самотність та безпорадність. У такій ситуації, зазначає С. Московичі, тільки спільнота може врятувати такого індивіда, вона не тільки стимулює його, вона ще й укріплює його сили та спонукає до діяльності. Перебуваючи в таких умовах людина здатна ви-

ходити за чуттєві межі, вона отримує задоволення з самого об'єднання, така людина стає більше ніж індивід. Інакше кажучи, людина починає розуміти та переживати божественне, простір, час та інші категорії розуму, які символізують спільноту в найбільш піднесеній формі. Втім, так само як Е. Дюркгайм, С. Московичі вважає, що цього замало для повного розуміння психології мас, необхідно прослідкувати розвиток колективних релігійних дій, тобто ритуалів [6, с. 67–77; 7].

Ритуал, за визначенням С. Московичі, має подвійне значення: з одного боку, в ньому диктуються правила поведінки, в яких вказуються особливості завдання за якими слід діяти (сюди можуть відноситись плідність, успіх на полюванні, ініціація або траур, тощо); з іншого, в ритуалі присутня послідовність дій, словесні формули, які їх пов'язують, а також особливі моменти, коли він відбувається. У цьому аспекті, добре стимулюють ритуал такі дії, як церемонії та зібрання, адже вони завжди спираються на вірування, надають йому сенс і пояснюють його дії. І тут важливо зазначити, що «через ритуал спільнота збільшує свою енергію та оживляє контакти. Релігійні обряди є стержневим стовпом та ідеалом всіх колективних рухів та всіх союзів. Саме вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на фоні звичних справ і повсякденного життя» [6, с. 82–84]. В результаті відбувається групування й церемонії, які викликають в учасників єдиний для всіх – психічний стан, а також утворення таких понять та ідей, які не потребують обґрунтування. Щоб ці дії стали священними для оточуючих, їм достатньо бути прийнятими та закріпленими простим ентузіазмом. Тому, головною функцією для всіх ритуалів є об'єднання людей і оновлення їхніх почуттів незалежно від того, до якої спільноти вони належать [6].

Щоб зрозуміти, як люди стають творцями релігійних обрядів та вірувань, необхідно проаналізувати психологію мас, яка за визначенням С. Московичі, здатна видозмінювати людей, які об'єднуються з іншими й збираються разом. Такому перетворенню можуть сприяти спілкування, обмін ідеями, все те, про що розмовляють, що чують, адже все має вплив на почуття та свідомість. Хвиля вражень та емоцій здатні змінювати людину, турбувати її розум і серце, все це сприяє створенню групи або маси. В такі часи людина змінюється, стираються межі її існування, в її пам'яті виникають образи та враження з минулого відповідно до яких вона себе ідентифікує (це можуть бути колективні події, видатні персонажі тощо). В такі моменти життя, зазначає С. Московичі, повністю відкривається окремим особистостям допомагає такий феномен, як одержимість. Коли такі люди, маючи вплив на інших, виходять із своїх ментальних меж, вони переборюють фобію спілкування, вони починають поводити себе так, ніби наділені незвичною силою, яка здатна збільшувати їхні фізичні та інтелектуальні прагнення. Ззовні це виглядає так, наче вони винесені за межі реальності, є нечуттєвими до всього, що не відноситься до групи і те, що діє в них та на них [6, с. 85–86].

Слід зазначити, що на відміну від С. Московичі, який вважав такий стан одержимістю,

Е. Дюркгайм називає його – збудженням [7]. Цим терміном вчений позначив особливий стан, який у ритуалі створюється спільнотою за допомоги підняття тону й приводу в рух. Інколи члени ритуалу, перебуваючи разом, починають діяти ризиковано (це можуть бути дії в угоду власних інтересів і власної репутації, подекуди навіть порушення правил, ними ж встановленими). Такі відношення долучають людей до моральної та фізичної близькості, яку вони не змогли б підтримувати в повсякденній стриманості. Саме у такі життєві моменти (на піку збудження) і створюються боги, виникають релігії, визнається їхня сила. С. Московичі пояснює, що перебуваючи в одержимості, яка є по-справжньому релігійною, віруючий свідомо прагне до трансу, тобто до захвату, для досягнення якого обожнювана істота вводиться до власного тіла, зникає розрізнення між зовнішнім і внутрішнім світом (відбувається взаємопроникнення один в одного). Невипадково одержимість широко розповсюджена по всьому світу. Наприклад, у християнстві одержимість можна простежити в діях та культах, які присвячені святым. У них відбувається певне злиття, в якому спонтанні почуття братства звільняються, віруючі знаходять втрачену спільність, при цьому соціальні бар'єри зменшуються і віра поступово починає викликати у них почуття захвату. Слід зазначити, що Е. Дюркгайм до одержимості додавав також такі моменти, як екстаз (стосується кожного, хто хоче втекти від себе) і захоплення (засіб доступу до іншого світу, світу божественного, який людина носить в собі) [3, с. 87–88; 7].

Втім, надавати справжнього сплеску енергії, яка допомагає людям створювати священне, зосереджуватись на власних діях і віруваннях, здатна тільки колективна свідомість. У ній об'єднуючим фактором можуть виступати наміри бути схожими, зібравшись разом люди вигукують, ритуально жестикулюють, виражають свою скорботу чи радість, їхню увагу одночасно привертають одні й ті самі речі, образи, персонажі, відбувається свого роду непереборне зараження словами, думками та емоціями, які канонізуються в одному напрямі: від самого топика до служителя культу. С. Московичі вважає, що коли людина приймає участь у церемоніалі, вона одночасно живе в двох світах: священному та профанному. Одержимій людині здається, що вона може говорити вустами іншої людини, може навіювати їй вчинки, диктувати їй почуття та наділяти її енергією, яка їй не властива. Отже, перебуваючи в такому стані людина звернена до внутрішнього простору, до царства фантастичних істот і богів, які наділяють її певними рисами [6].

Висновки. Підводячи підсумок зазначимо, що на основі аналізу та концептуальних підходів до дослідження філософської спадщини С. Московичі було встановлено наступне: релігію як соціальний феномен визначає те, що вона бере свій початок з давніх релігійних вірувань, за допомогою яких люди об'єднувались в релігійні спільноти, в результаті створювались племена, клани, виникали колективи людей, в яких з'являлись певні традиції, і відповідно релігійні уявлення, обряди, ритуали, яких вони дотримувалися. С. Московичі доводить, що людина за своєю суттю є соціальною, тому потребує перебування в ко-

лективі. Будучи невід'ємною приналежністю до спільноти, а також за допомогою релігії, члени суспільства отримують життєві сили, і коли ідеї суспільства об'єднуються з релігією, вони наділяють людину ентузіазмом, який так необхідний їй для виконання поставлених завдань. Віруюча людина відчуває, що вона оточена вищими силами, які панують над нею та підтримують її, цим вона долучається до всемогутності релігії. Дотримуючись встановлених заборон і табу, людина стає далі від мирського світу і ближче до своєї спільноти. У психології релігії, головним джерелом прояву релігії стають переживання та вірування людини, які вона відчуває в результаті об'єднання в колектив. Для виникнення таких переживань і вірувань, людина повинна пройти через стан збудження та екстазу, які виникають коли вона починає позбавлятися ізольованості від інших. У стані збудження та екстазу людина здатна виходити за межі свого мислення, за межі цього світу, тим самим переходячи на інший рівень, в якому є найвищі сили, не земні.

Проведене дослідження допомогло з'ясувати, що за допомогою релігії, джерелом якої є психологічна та соціологічна складова колективу, можна встановити в суспільстві ідею толерантності. Цьому в соціальній і психологічній сферах активно сприяє, як об'єднання людей, на основі спільних вірувань, емоцій і відчуттів, так і утворення, на цій основі, церкви. Саме в церкві виховується згуртованість, поважливе ставлення до святині й один до одного, а отже і толерантне ставлення. Спілкування та взаємодія виключно з людьми зі свого колективу дають можливість особистості побудувати у своїй спільноті толерантні відношення. Такі відношення не можна назвати новими, вони сягають в давнину, коли в племенах у людей була віра в те, що їх захищають божества, духи, навіть тварини, почуття згуртованості, поваги до інших, до спільноти. Саме таке толерантне та поважливе ставлення до ритуалів, вірувань, тотемів, божеств і духів, заклало основи толерантності в суспільстві для подальших поколінь.

Список літератури:

1. Філософський енциклопедичний словник / Гол. редкол. В.І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
3. Колодний А.М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ : Світ знань, 1999. 52 с. URL: https://kolodnyj2009.wordpress.com/2009/03/16/fenomen_religiji/ (дата звернення: 24.04.2020).
4. Яблоков И.Н. Основы религиоведения: учебник / Ю.Ф. Борунков, М.П. Новиков и др.; под ред. И.Н. Яблокова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 2001. 480 с.
5. Гараджа В.И. Социология религии. Учебное пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей. Москва : Наука, 1995. 223 с.
6. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва, 1998. 313 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Mosk/01.php (дата звернення: 24.04.2020).
7. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя : монографія. Київ, 2002. 424 с.
8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [пер. с фр. Т.П. Емельяновой]. Москва : Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/665/moskovichi_vek_tolp.pdf (дата звернення: 24.04.2020).
9. Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно методологічний аспект: монографія / Ф.С. Батцевич, С.Л. Грабовська, О.В. Дарморіз та ін.; за заг. ред. В.П. Мельника. Львів : АНУ імені Івана Франка, 2012. 330 с. URL: <http://ych.org.ua/sites/default/files/33716080.pdf> (дата звернення: 24.04.2020).

References:

1. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk (2002). [Encyclopedic Dictionary of Philosophy] / Hol. redkol. V.I. Shynkaruk ta in. Kyiv: Instytut filosofii NAN Ukrainy: Abrys. (in Ukrainian)
2. Pychev, L.F., Fedoseev, P.N., Kovalev, S.M., & Panov, V.G. (ed.) (1983). *Filosofskij e`ncziklopedicheskij slovar`* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaya e`ncziklopediya. (in Russian)
3. Kolodnyi, A.M. (ed.) (1999). *Fenomen relihii: pryroda, struktura, funktsionalnist, tendentsii* [The phenomenon of religion: nature, structure, functionality, tendencies]. Kyiv: Svit znan. URL: https://kolodnyj2009.wordpress.com/2009/03/16/fenomen_religiji/ (accessed: 24.04.2020).
4. Yablokov, I.N., Borunkov, Yu.F., Novikov, M.P., i dr. (ed.) (2001). *Osnovy` religiovedeniya: uchebnyk* [Fundamentals of Religious Studies: a textbook]. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: Vy`sshaya shkola. (in Russian)
5. Garadzha, V.I. (ed.) (1995). *Socziologiya religii. Uchebnoe posobie dlya studentov i aspirantov humanitarny`kh spetsial`nostej* [Sociology of religion. Textbook for students and graduate students of humanitarian specialties]. Moskva: Nauka. (in Russian)
6. Moskovichi, S. (ed.) (1998). *Mashina, tvoryashhaya bogov*. [A machine that creates gods]. Moskva. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Mosk/01.php (accessed: 24.04.2020).
7. Diurkhaime, E. (ed.) (2002). *Pervisni formy relihiinoho zhyttia: monohrafiia*. [Initial Forms of Religious Life: A Monograph]. Kyiv. (in Ukrainian)
8. Moskovichi, S. (ed.) (1998). *Vek tolpy. Istoricheskij traktat po psikhologii mass* [Century of crowds. Historical treatise on the psychology of the masses]. Moskva: Czentr psikhologii i psikhoterapii. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/665/moskovichi_vek_tolp.pdf (accessed: 24.04.2020).
9. Batsevych, F.S., Hrabovska, C.L., Darmoriz, O.V. ta in. (ed.) (2012). *Tolerantnist yak sotsialno-kulturnyi fenomen: svitohliadno metodolohichnyi aspekt: monohrafiia*. [Tolerance as a socio-cultural phenomenon: a methodological aspect: a monograph]. Lviv: ANU imeni Ivana Franka. URL: <http://ych.org.ua/sites/default/files/33716080.pdf> (accessed: 24.04.2020).